

1911-1917 - Сырым ауданы

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ
СЫРЫМ АУДАНЫ

СЫРЫМСКИЙ РАЙОН
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКАЯ ОБЛАСТЬ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ БАСҚАРМАСЫ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХ
ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ОРТАЛЫҒЫ

УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ
ЦЕНТР ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ МҰРАЛАРЫ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ

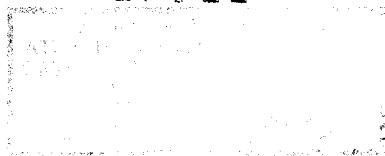
СЫРЫМ АУДАНЫ

ПАМЯТНИКИ ПРИРОДНОГО
И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

СЫРЫМСКИЙ РАЙОН

- 427522

Орал, 2006

ББК 79.0

Б 27

Жалпы редакциясын басқарған / Под общей редакцией
тарих ғылымының докторы, профессор
М.Н.Сдыков.

Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері / Памятники природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области. – в 14 т.
- Орал қаласы 2006 ж. - Т 2. Сырым ауданы / Сырымский район – 320 бет.

Б 27

ISBN 9965-25-591-1

Авторлық ұжым / Авторский коллектив:

М.Н.Сдыков
А.А.Бисембаев
С.Ю.Гуцалов
Р.А. Бекназаров
Ж.Т.Ерназаров
А.А.Джубанов
С.К.Рамазанов
Р.С.Мерғалиев
Т.Т. Жусупқалиев
Д.В.Марыксин
Г.З.Аманғалиев

Б 4403000000

00(05)-06

ISBN 9965-25-591-1

© Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы

ЕСКЕРТКІШТЕР ЖИЫНТЫҒЫ СВОД ПАМЯТНИКОВ

14 томды ғылыми басылым / Научное издание в 14 томах

Шыңғырлау ауданы	I	Чингирлауский район
СЫРЫМ АУДАНЫ	II	СЫРЫМСКИЙ РАЙОН
Қаратөбе ауданы	III	Каратобинский район
Берлі ауданы	IV	Бурлинский район
Тасқала ауданы	V	Таскалинский район
Теректі ауданы	VI	Теректинский район
Ақжайық ауданы	VII	Акжаикский район
Жаңақала ауданы	VIII	Джангалинский район
Казталовка ауданы	IX	Казталовский район
Жәнібек ауданы	X	Джаныбекский район
Бөкейорда ауданы	XI	Букейординский район
Зеленов ауданы	XII	Зеленовский район
Орал қаласы	XIII	г. Уральск
Батыс-Қазақстан облысы	XIV	Западно-Казахстанская обл.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	6
I бөлім. Табиғат мұрасы	19
1.1. Табиғаты	21
1.2. Ландшафты әртүрлілігі	53
1.3. Табиғат мұрасының ескерткіштері	60
1.4. Рекреациялық табиғат ресурстары	65
II бөлім. Тарихи-мәдени мұрасы	71
2.1. Археология ескерткіштеріне сипаттама	73
2.2. Археологиялық ескерткіштер	83
2.3. Мола үсті құрылыстары	126
2.4. Қазіргі кезеңдегі тарих және мәдениет ескерткіштері	146
Қосымшалар	
- Табиғат мұралары ескерткіштері	
- Археологиялық ескерткіштер мен жәдігерлер	
- Құлпытастар және мола үсті кешендері	
- Тарихи – сәулет ескерткіштері және монументі нысандар	

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	6
Глава I. Природное наследие	154
1.1. Природная среда	156
1.2. Ландшафтное разнообразие	190
1.3. Памятники природного наследия	198
1.4. Рекреационные природные ресурсы	204
Глава II. Историко-культурное наследие	210
2.1. Характеристика памятников археологии	212
2.2. Археологические памятники	222
2.3. Надмогильные сооружения	266
2.4. Современные памятники истории и культуры	286

Приложения

- Памятники природного наследия
- Археологические памятники и находки
- Кулпытасы и надмогильные комплексы
- Историко-архитектурные и монументальные памятники

Кіріспе

Мәдени мұраларды сақтау мен зерттеу Қазақстан Республикасындағы рухани, ғылыми өмірді дамытудың басым бағыттарының біріне айналды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев бұл мәселені қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы үшін ерекше қажетті де, маңызды бағыттардың қатарына қойды. Оның ішінде Президент мәдени мұраның ғылыми мәнін ғана емес, ұрпаққа азаматтық және патриоттық тәрбие берудегі айрықша орнын атап көрсетті.

“Мәдени мұра” Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру бойынша басталған жұмыстар мәселенің өте қажеттілігі мен дер кезінде қойылғанын көрсетті. Жүргізілген талдау атқарылатын жұмыстың қыруар екендігін, кейбір салалары бойынша маңызды жұмыстың енді ғана қолға алына бастағанын растады. Сондықтан да Батыс Қазақстан тарих және археология орталығы қызметінің негізгі бағыты – мәдени мұра жәдігерлерін анықтау, зерттеу және сақтау болды.

Сөйтсе де 3 жыл бойына жүргізілген белсенді жұмыс алға жаңа міндеттер қойды. Мәдени мұра жәдігерлерінің зерттелу деңгейі мен онда қалыптасқан жағдай белгілі, қолда бар рухани және материалдық мәдениет ескерткіштерін қайтадан зерделеу, яғни облыс бойынша барлық ескерткіштердің мейлінше дәл жиынтығын белгілеу, анықтау қажеттігін көрсетті. Көшпелі қоғамның шаруашылық-экономикалық даму ерекшелігі бізді сол кезеңдегі мәдени дамудың табиғи фонмен тығыз байланыста болғандығын түсінуге әкелді. Сол себептен де біз тарих, мәдениет ескерткіштерін зерттеумен бірге аймақтың табиғатын, табиғи мұрасын да барлық көрінісінде анықтау, зерделеу жұмыстарын қатар қолға алдық.

2002 жылдан бері Орталық облыстың табиғи және мәдени мұраларын анықтау, жинақтау бағытында жүйелі жұмыс жүргізіп келеді. Бұл жұмыстың нақты іске асырылуы осы “Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері” атты ұжымдық басылым

(орталығы - Жымпиты). Ал 1-Жымпитының екінші бөлігі Бұлдыртыға қосылды; Қарасүй - Дуан болысына (орталығы – Дуанкөл), Көкөзек – Қалдығайтыға (орталығы - Ханкөл), Мәтеш, Тұздыкөл болыстары – Тайпаққа (орталығы - Қызылқұдық), Соналы – Сабынкөлге (орталығы – Қаратөбе), Тамды - Бұлдыртыға (орталығы - Қоңыркөл), Өзек – Жақсыбаевқа (орталығы - Ақанқазы) қосылды. Нәтижесінде 1923 жылы уез құрамындағы болыстар 23-ке дейін азайды, ал Жымпиты бұл кезде уезд орталығы ретінде қала мәртебесін алған еді.

Кейіннен, 1925 жылы, кейбір болыстардың қосылуы, кейбірінің өзге уездерге берілуі нәтижесінде Жымпиты уезі құрамында тарихи қалыптасқан орталықтары бар 14 болыс қалды. Олар: Ащысай (Қожагелді мекені), Байғұтты (Базаркөл), Бұлдырты (Қоңыркөл), Жақсыбаев (Ақанқазы), Жымпиты (Жымпиты кенті), Дуан (Дуанкөл), Индер (Құмантөбе, 1924 жылдың соңында Гурьев уезінен Орал губерниясы құрамына берілді), Қалдығайты (Ханкөл), Қарасамар (Қызылқоға, кейін Гурьев уезіне қосылды), Қатын-Шағыл (Қатын-Шағыл ауылы, кейіннен Гурьев уезіне қосылды), Сабынкөл (Қаратөбе), Тайпақ (Қызылқұдық), Өлеңті (Төкішкөл).

1927 жылдың 17 қаңтарында Жымпиты уезі таратылды. Бұл шара кейін, 1928 жылдың 3 қыркүйегінде, БОАК шешімімен бекітілді.

1927 жылдың аяғында бүкіл Кеңес Одағы секілді Қазақстанда да жаңа әкімшілік реформа басталды. Реформаға сәйкес губерния, уезд, болыстар таратылып, орнына 3 звенолы жүйе еңгізілді: округ – аудан – қала, село, ауыл. Батыс Қазақстанда 4 округ (Орал, Гурьев, Ақтөбе, Адай) құрылды. Орал округі құрамындағы 15 ауданның бірі Жымпиты ауданы болды, ал аудан орталығы Жымпиты кенті еді.

Аудан аумағы болыстар жерін қайта бөлу арқылы қалыптасты, жердің бір бөлігі Жымпиты ауданында қалдырылып, бір бөлігі Орал округінің жаңа аудандары құрамына, сондай-ақ Гурьев округіне берілді.

Жымпиты ауданына бұрынғы Жымпиты болысы

толықтай, ал Ащысай, Бұлдырты, Өлеңті болыстарының бөліктері кірген еді.

1930 жылы аумақты округтік бөлу тоқтатылып, Орал округі таратылды. Тек аудандық бөлу қалып, ірілендірілген аудандар құрыла бастады, Жымпиты ауданына Қаратөбе ауданы қосылды.

1932 жылдың 20 ақпанында құрамында 14 ауданы бар Батыс Қазақстан облысы құрылды. Аудандардың бірі – орталығы Жымпиты кенті болған Жымпиты ауданы. Кейбір шағын аумақтық өзгерістерімен тарихи қалыптасқан шекара шеңберінде аудан күні бүгінге дейін қатарда. Тәуелсіз де егемен Қазақстан мемлекетін қалыптастыру, елдің жаңа тарихын жазу жылдары даңқты баба есімін мәңгі есте сақтау мақсатында аудан атауы Сырым ауданы болып өзгертілді.

1999 жылы Қазақстанда жүргізілген жалпы халық санағы бойынша аудан тұрғындарының саны – 30804 адамды құрады. Ауданның негізгі қалыптасқан халқы – қазақтар, олар – 98,25%. Басқа ұлт өкілдері – 1,75%, олардың ішінде, орыстар – 314 адам болса, немістер – 113 адам. Негізінен Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аудару есебінен аудандағы өзге ұлт өкілдері 1989 жылмен салыстырғанда едәуір азайған.

Қазіргі Сырым ауданы Батыс Қазақстан облысының шығыс бөлігінің ортасында орналасқан. Ол Бөрлі, Шыңғырлау, Қаратөбе, Ақжайық және Теректі аудандарымен шектесіп жатыр.

* * *

Изучение и сохранение наследия стало одним из приоритетных направлений в развитии духовной и научной жизни в Республике Казахстан. Президент государства Н.А.Назарбаев поставил эту проблему в разряд наиболее важных и актуальных для полнокровного социально-экономического и культурного развития казахстанского общества. При этом, президент подчеркнул не только научную значимость, но и особую роль культурного наследия в воспитании гражданственности и патриотизма.

Работа по реализации Государственной программы “Культурное наследие” показала своевременность и

жизненную необходимость такой постановки вопроса. Анализ состояния дел подтвердил наличие огромного объема работы, многие разделы которой практически только начинают исследоваться. Поэтому выявление, изучение и сохранение культурного наследия стало основным направлением деятельности Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии.

Однако напряженная работа на протяжении трех лет показала, что состояние степени изученности культурного наследия настоятельно требует первоначального обобщения имеющихся памятников материальной и духовной культуры. То есть, выявления и определения наиболее точного свода всех памятников по области. Специфика хозяйственно-экономического развития кочевого общества привела нас к пониманию неразрывности уровня культурного развития от природного фона. Поэтому, одновременно с изучением памятников истории и культуры, мы начали работу по уточнению природного наследия во всех его проявлениях.

С 2002 года центром проводится работа по выявлению и изучению природного и культурного наследия области. Эта работа получает свое реальное воплощение в данном коллективном издании "Памятники природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области", в котором каждому району и областному центру Уральску будет отведен отдельный том. В завершении издания будет выпущена обобщающая работа в целом по области. Такой подход по замыслу авторов гарантирует наиболее полный охват памятников материальной и духовной культуры и уникальных природных объектов.

В подготовке издания принимают участие научные сотрудники центра истории и археологии, ученые Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, а также специалисты Института археологии им. А.Х.Маргулана, Института истории и этнологии им. Ч.Валиханова (Алматы) и Института степи УрО РАН (Оренбург).

Каждый том охватывает наиболее крупные памятники истории и культуры и природные объекты определенного

района, представляющие ценность и являющиеся достоянием народа.

Данный том посвящен **Сырымскому**, бывшему Жымпитынскому, району. Сырымский район является одним из самых значимых в Западно-Казахстанской области. Его особое место в политической и социально-экономической жизни не только Западно-Казахстанской области, но и всего Казахстана определяется богатой исторической судьбой и событиями, сыгравшими важную роль в отечественной культуре и истории. Вместе с тем, район имеет уникальную во многих отношениях природную характеристику, что определило его хозяйственную и экономическую функциональность.

Историческое прошлое района уходит своими корнями в более отдаленное время. Свидетельством этого являются многочисленные памятники материальной культуры, от эпохи бронзы и до современности. Среди них важное значение имеют археологические памятники, представленные курганами и могильными комплексами. В более позднее время на территории района появляются новые памятники культурного наследия, в частности, представленные мазарами и кулпытасами. В современное время в фонд наследия вошли здания и памятники, имеющие важное общественно - культурное значение или посвященные деятелям государства и культуры.

В истории района есть несколько крупных исторических событий, которые по своей значимости выходят за региональные рамки. Самым ярким из них является национально – освободительное восстание под руководством **Сырыма Датова**, происходившее в 1783-1787 годах. В тот период многочисленные казахские рода, сплотившись вокруг старшины рода байбакты Сырыма, первыми в Казахстане подняли знамя борьбы за национальное освобождение казахского народа от усилившейся колониальной экспансии Российской империи. Это восстание стало символом свободолюбия казахского народа, показало возможности и энергию казахов по обретению и защите свободы и достоинства.

В новейшей истории района особое место занимает период после февральской революции 1917 года. В то время на территории Казахстана образовалось независимое казахское государство – Алаш Орда, включавшая в себя все территории, заселенные казахами. Алаш-Орда просуществовала недолго - 1918 – 1920 годы. Западная часть государства была объединена в единое отделение с центром управления в поселке Жымпиты. Для того времени это было крупное поселение, которое обеспечивало определенный уровень управления степью и являлось исторически сложившимся центром региона. В политическую историю района вписано имя выдающегося государственного деятеля, одного из первых руководителей Алаш - Орды **Жаханши Досмухамедова**.

Начало оформления района относится к периоду колониального размежевания и разграничения казахских земель колониальной администрацией России во второй половине XIX века. Реформы по административно - территориальному обустройству Казахстана преследовали цель введения методов общепринятых для Российской империи и удобных для управления степью. Поэтому в 1867-68 годах на территории Казахстана было образовано 6 областей. Земли современного Сырымского района вошли в состав ряда волостей Уральского уезда Уральской области. По Положению 1891 года право изменения границ волостей принадлежало областному правлению, поэтому территории волостей изменялись достаточно часто. Границы же уездов и областей утверждались только решением Министерства внутренних дел России.

Таким образом, процесс формирования Сырымского района как современной административно-территориальной единицы начался в XIX веке, после реформ 1867-1868 годов. Тогда в составе вновь образованной Уральской области было создано 4 уезда - Уральский, Гурьевский, Калмыковский и Эмбенский. Впоследствии Эмбенский уезд был переименован в Темирский и образованы Лбищенский и Джамбейтинский уезды. Так, впервые на карте появилось название Джамбейтинский уезд, положивший начало

современному Сырымскому району, как отдельная административно – территориальная единица со второй половины XIX века.

Последующие преобразования проходили в условиях Советской власти, которая также исходила как из экономических потребностей, так и из политических интересов, без конца перекраивая карту области и района. Наиболее интенсивно процесс определения границ и территории района проходил в 20-30 годы XX века.

После революции 1917 года и установления Советской власти по решению 1 Учредительного съезда Советов 12 октября 1920 года была образована Уральская область, в составе которой находился *Джамбейтинский уезд*. Первоначально он насчитывал 37 волостей.

Большая часть из них были кочевыми. Это - 1. *Ащисайская* волость, располагавшаяся в урочище Кожагельды; 2. *Байбаракская* и 3. *Байгутдинская*, занимавшие урочище Базар-Коль; 4. *Балыктинская* и 5. *Булдуртинская* – урочище Коныр – Коль; 6. *Бойрекская*; 7. *Глиненская*, с центром в поселке Глиненский; 8. *Джаксыбаевская* в урочище Акан-казы; 9. *Джамбейтинская* с центром в поселке Джамбейта; 10 -11. *1 и 2 Джамбейтинские* волости; 12. *Дуанинская* в урочище Дуан-Коль; 13. *Калдыгайтинская* – урочище Кан – Коль; 14. *Каленовская* - поселок Каленовский; 15. *Карабасская*; 16. *Каракольская* – урочище Кзыл-Уй; 17. *Карасамарская* – поселок Кзыл- Куга; 18. *Карсуйская*; 19. *Кармановская* – поселок Кармановский; 20. *Катын-Чигильский* – поселок Катын-Чигильск; 21. *Кокбактинская*; 22. *Кокузекская*; 23. *Кругловская* – поселок Круглый; 24. *Коперлеанкатинская*; 25. *Курайлинская*; 26. *Матешская*; 27. *Сабынкольская* – п. Каратобе; 28. *Сламихинская* – поселок Сламихин; 29. *Суналинская*; 30. *Тайпакская* – урочище Кзыл-Кудук; 31. *Тамдинская*; 32. *Тасобинская*; 33. *Туздыкудульская*; 34. *Узекская*; 35. *Улентинская* – урочище Токиш –Коль; 36. *Чалкарская* и 37. *Чидертинская* волости.

Организационное оформление всех волостей

затянулось, и со временем были проведены новые преобразования. В частности, 28 июня 1923 года 2-я Джембейтинская и часть 1-й Джембейтинской волостей объединились в Джембейтинскую волость с центром в городе Джембейты. Другая часть 1-й Джембейтинской волости была присоединена к Булдуртинской; Карасуйская волость – присоединена к Дуанинской с центром в Дуан-Коль; Кокузекская - к Калдыгайтинской с центром в Кан – Коль; Курайлинская, Матешская, Туздакольская – к Тайпакской волости с центром Кзыл – Кудук; Суналинская – к Сабынкольской с центром в Кара-Тобе; Тамдинская к Булдуртинской с центром Коныр–Коль; Узекская - к Джаксыбаевской с центром в Акан – Казы. В результате в составе уезда к 1923 году число волостей сократилось до 23. Джембейта к этому времени как центр уезда получила статус города.

Впоследствии, в результате слияния ряда волостей, а также передачи в состав других уездов отдельных волостей, в 1925 году Джембейтинский уезд состоял из следующих основных 14 административных подразделений. Это были волости с исторически сложившимися центрами:

- Ащисайская – урочище Кожагельды
- Байгутдинская – урочище Базар – Коль
- Булдуртинская – урочище Коныр – Коль
- Джаксыбаевская – урочище Акан – Казы
- Джембейтинская – город Джембейта
- Дуанинская – урочище Дуан – Коль
- Индерская – урочище Куман – Тобе (была передана в состав Уральской губернии из Гурьевского уезда в конце 1924 года)
- Калдыгайтинская – урочище Кан – Коль
- Каракольская - урочище Кзыл – Коль
- Карасамарская – поселок Кзыл – Куга (впоследствии была передана в Гурьевский уезд)
- Катын – Чагильская - поселок Катын – Чагильск (впоследствии была передана в Гурьевский уезд)

- Сабынкольская – поселок Каратобе
- Тайпакская – урочище Кзыл – Кудук
- Улентинская – урочище Токиш – Коль

17 января 1927 года Джамбейтинский уезд был ликвидирован. Данная мера будет утверждена впоследствии решением ВЦИК от 3 сентября 1928 года.

С конца 1927 года в Казахстане, как и по всему СССР, будет проводиться новая административная реформа, в соответствии с которой упразднялись губернии, уезды, волости и вводилась трехзвенная система: округ – район – город, село, аул. В Западном Казахстане было создано 4 округа – Уральский, Гурьевский, Адаевский и Актюбинский. Уральская область состояла из 15 районов. Одним из них стал Джамбейтинский район с центром в поселке Джамбейта.

Территория данного района образовалась в результате передела земель волостей - часть была закреплена за Джамбейтинским районом, а часть образовала новые районы Уральского и части Гурьевского округов.

Собственно в Джамбейтинский район вошли полностью бывшие Джамбейтинская и части Ащисайской, Булдутинской и Улентинской волостей.

В 1930 году было ликвидировано окружное деление и введено только районное, в основу которого положены укрупненные районы. Поэтому после ликвидации Уральского округа в состав Джамбейтинского района был передан Каратобинский район.

20 февраля 1932 года была образована Западно – Казахстанская область в составе 14 районов. Среди них Джамбейтинский район с центром в поселке Джамбейта. С небольшими территориальными изменениями район существует до настоящего времени в исторически сложившихся границах. В условиях строительства независимого и суверенного Казахстана стало возможным переименование района в Сырымский, тем самым, отдавая дань уважения памяти великого земляка.

По итогам переписи населения Казахстана в 1999 году численность населения района составила 30804 человека.

Основным исторически сложившимся населением района являются казахи. Они составляют абсолютное большинство – 98,25%. Представители остальных национальностей – 1,75%. Среди них наиболее крупные национальные группы: русские – 314 и немцы – 113 человек. По сравнению с 1989 годом их численность снизилась, в основном за счет выезда за пределы Казахстана.

Современный Сырымский район находится в центре восточной части Западно-Казахстанской области. Он граничит с Бурлинским, Чингирлауским, Каратобинским, Акжайкским и Теректинским районами области.

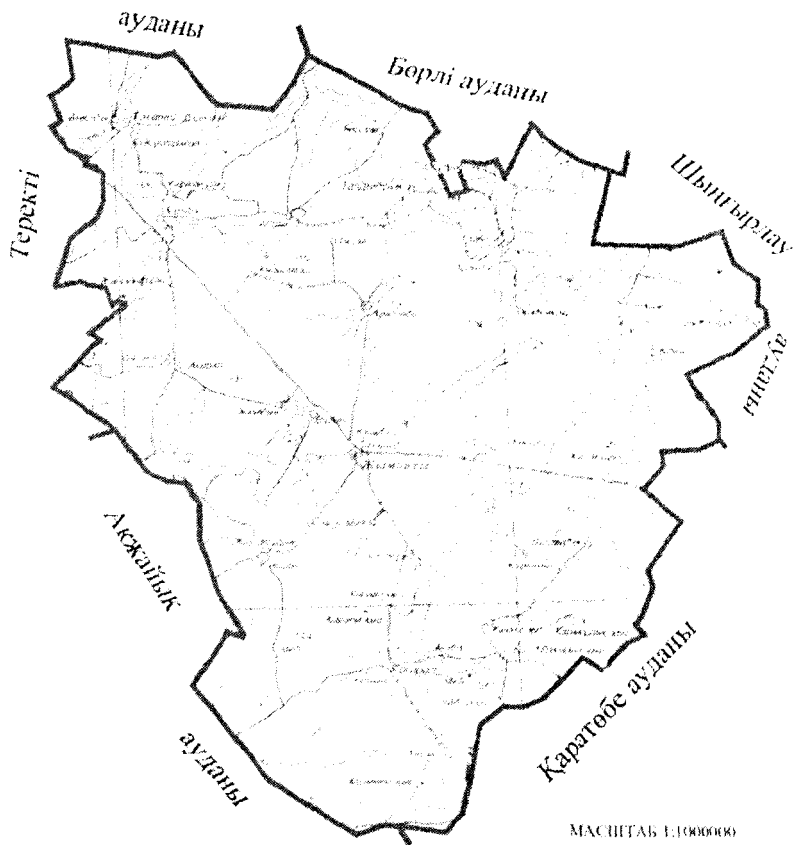
М.Н.Сдықов
тарих ғылымдарының
докторы, профессор

ТАБИҒАТ МҰРАСЫ

СЫРЫМ АУДАНЫНЫҢ КАРТАСЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ ТАБИФАТ МҰРАСЫ

1.1. Табиғаты

Сырым ауданының көлемі 8,2 мың шаршы километр (820 мың гектар) жерді алып жатыр. Ол облыстың солтүстік жағалауы бөлігі орталығында орналасқан және Батыс Қазақстан облысының солтүстігінде Бөрлі, Шыңғырлау, шығысында Қаратөбе, оңтүстігінде Ақжайық, батысында Теректі аудандарымен шектеседі. Аудан орталығы – Жымпиты ауылы.

Тектоникалық және геологиялық құрылысы. Сырым ауданы бүкіл Батыс Қазақстан облысы сияқты терең Каспий маңы тектоникалық ойысының солтүстік бөлігін алып жатыр. Бұл ойпат өте көне заманда терең құрылымдар бойымен бөліктенген, ежелгі Орыс платформасының бөлігі болып табылады. Бұл блоктың ерте палеозойдан бастап, терең сулы теңіз түбінде шөгінділердің жиналуы жағдайында баяу батқаны туралы пікір болғанымен, геофизикалық жаңа мәліметтер, әдетте, оны басқа түсінік үшін қолданылады. Басқа зерттеушілердің пікірлеріне сәйкес, тектоникалық ойыстың негізгі алаптан бөлінуі және шөгінді массасының күші әсерінен, оның мантия затына бастапқы батуы палеозой дәуірінің соңында болды. Пермь дәуірінің басынан бастап бүгінге дейін, төмен түсудің қарқынды жүру нәтижесінде ойыс өзімен-өзі дами бастады.

Каспий маңы тектоникалық ойпаты орталық бөлігінің төмен түсу бастамасы “қалыптаспаған мұхит” - палеорифттің дамуы осінің алдында, тоқтауымен байланысты болуы мүмкін. Оның ось бөлігі геофизикалық мәлімет бойынша, шамамен Сырым – Тайпақ – Жалпақтал бағыттары бойынша және Ресейдің Александр-Гай елді мекендері арқылы өтеді.

Бұл платформа іргетасына белгі қалдырған жырықтың дивергентті шекарасының дамуы континентті рифт сатысында аяқталды. Нағыз кең көлемді мұхит одан пайда болған жоқ. Орыс платформасы қазіргі мұхиттардың орнының анықталуы басталып жатқанда, палеозой және мезозой дәуірлерінің өліарасында (шамамен 250 млн. жыл бұрын) Пангея суперконтинентінің құрамына кіргенін атап өтуге болады. Ол кезде палеозой ығысуын аяқтап, палеозой континентінің барлығына жуығы Пангеяға бірікті.

Палеозой дәуірі бойы, ол кезде дербес блок болмай тұрып, қазіргі Каспий маңы тектоникалық ойысы, сол уақыттың дербес Еуропалық континентінің бірыңғай құрамында геологиялық масштабта, күрделі тарихты бастан кешті. Бұл ежелгі платформа, кембрий кезеңінде (520 млн. жыл бұрын), континенттер қазіргі кездегі жағдаймен салыстырғанда бөлек, сағат тіліне қарсы 90°-қа бұрғандай жағдайда болатын, ал экватор болашақ Орал таулары бойымен өтіп жатты. Материктің өзі тұтасымен оңтүстік жарты шарда орналасқан. Кейін Еуропалық және Солтүстік-Американдық континенттер бір-біріне қарама-қарсы, солтүстікке қарай жылжыды. Гондвана мен олардың арасында палео-Тетис мұхиты біртіндеп пайда бола бастады. Сол уақытта олардан солтүстікке қарай, сол кездегі ендік бағыттағы Азия мұхиты ішіне еніп жатқан мөлшері жағынан кішкентай Қазақстан континенті орналасты. Девон кезеңінің (400 млн. жыл бұрын) басына қарай, Еуропа мен Солтүстік Америка бірыңғай Еуроамерика континентіне бірікті. Екі континенттің түйіскен сызығы каледон тігісіне (қатпарлы белдікке) сәйкес келеді. Оның бір бөлігі қазіргі уақытта, Солтүстік Атлантика ашылғаннан кейін, Скандинавия мен Британ аралдарында қалған, ал қалған бөлігі – Гренландия аралында және Лабрадор түбегінде қалған. Сол кезде Сібір, Еуроамерика және Қазақстан арасында Орал-жаңа мұхиты пайда болды, ал оңтүстікте Гондвана оңтүстік поляр облысына жылжыған кезде, палео-Тетис ашыла бастады.

Палеозой дәуірінің аяғында, мезозой дәуірінің басында Гондвана сағат тілімен бұрылып, солтүстікке жылжыды. Ол палео-Тетистің батыс бөлігін қайта жауып,

Аудан тарихында маңызы мен орны жағынан аумақтық шеңберден тыс бірнеше ірі тарихи оқиғалар өтті. Олардың ішіндегі ең айтулысы 1783-1787 жылдардағы **Сырым Датұлы** бастаған ұлт-азаттық көтерілісі еді. Байбақты руының старшыны Сырым батыр төңірегіне жиылған көптеген қазақ рулары Ресей империясының күшейе түскен отаршылдық экспансиясына қарсы Қазақстанда бірінші болып ұлт-азаттық күрестің туын көтерді. Бұл көтеріліс қазақ халқының теңдік пен бостандық жолындағы күрестегі мүмкіндігі мен күш-қуатын көрсетіп берді және еркіндік сүйгіш елдің символы болып қалды.

Аудан тарихында 1917 жылғы ақпан революциясынан кейінгі кезең де ерекше орын алады. Сол кезде Қазақстанда қазақтар қоныстанған барлық аймақтарды біріктірген тәуелсіз қазақ мемлекеті – Алашорда үкіметі құрылды. Алайда Алашорда ғұмыры қысқа болды (1918-20 жж). Алашорданың батыс уәлаятының орталығы Жымпиты кенті болатын. Сол кез үшін Жымпиты халық біршама тығыз қоныстанған, даланы басқаруға қолайлы мекен және аймақтың қалыптасқан орталығы ретінде белгілі болатын. Аудан тарихына, ел тарихына сол Батыс Алашорданың көсемі, аса көрнекті мемлекет қайраткері **Жаһанша Досмұхамедұлы** есімі алтын әріппен жазылды.

Аудан аумағының қалыптаса бастауы ХІХ ғасырдың екінші жартысында Ресей отаршыл әкімшілігі жүргізген қазақ жерлерін белгілеу, шектеу саясаты кезеңіне жатады. Қазақстанда әкімшілік-аумақтық қайта бөлу реформасын жүргізу Ресей империясында жалпы қалыптасқан және даланы басқаруға қолайлы әдістерді енгізу мақсатын көздеді. Сондықтан да 1867-68 жылдары Қазақстан аумағында 6 облыс құрылды. Қазіргі Шыңғырлау ауданының жерлері Орал облысы, Орал уезінің бірнеше болыстары құрамына енді. 1891 жылғы Ережеге сәйкес болыс шекараларын өзгерту құқығы облыстық басқармаға берілді де, болыстар аумақтары жиі өзгеріп тұрды. Ал уезд, облыс шекаралары тек Ресей ішкі істер Министрлігі шешімімен ғана өзгертілетін болды.

Осылайша, қазіргі Сырым ауданының әкімшілік-

Бұл платформа іргетасына белгі қалдырған жырықтың дивергентті шекарасының дамуы континентті рифт сатысында аяқталды. Нағыз кең көлемді мұхит одан пайда болған жоқ. Орыс платформасы қазіргі мұхиттардың орнының анықталуы басталып жатқанда, палеозой және мезозой дәуірлерінің өліарасында (шамамен 250 млн. жыл бұрын) Пангея суперконтинентінің құрамына кіргенін атап өтуге болады. Ол кезде палеозой ығысуын аяқтап, палеозой континентінің барлығына жуығы Пангеяға бірікті.

Палеозой дәуірі бойы, ол кезде дербес блок болмай тұрып, қазіргі Каспий маңы тектоникалық ойысы, сол уақыттың дербес Еуропалық континентінің бірыңғай құрамында геологиялық масштабта, күрделі тарихты бастан кешті. Бұл ежелгі платформа, кембрий кезеңінде (520 млн. жыл бұрын), континенттер қазіргі кездегі жағдайымен салыстырғанда бөлек, сағат тіліне қарсы 90°-қа бұрғандай жағдайда болатын, ал экватор болашақ Орал таулары бойымен өтіп жатты. Материктің өзі тұтасымен оңтүстік жарты шарда орналасқан. Кейін Еуропалық және Солтүстік-Американдық континенттер бір-біріне қарама-қарсы, солтүстікке қарай жылжыды. Гондвана мен олардың арасында полео-Тетис мұхиты біртіндеп пайда бола бастады. Сол уақытта олардан солтүстікке қарай, сол кездегі ендік бағыттағы Азия мұхиты ішіне еніп жатқан мөлшері жағынан кішкентай Қазақстан континенті орналасты. Девон кезеңінің (400 млн. жыл бұрын) басына қарай, Еуропа мен Солтүстік Америка бірыңғай Еуроамерика континентіне бірікті. Екі континенттің түйіскен сызығы каледон тігісіне (қатпарлы белдікке) сәйкес келеді. Оның бір бөлігі қазіргі уақытта, Солтүстік Атлантика ашылғаннан кейін, Скандинавия мен Британ аралдарында қалған, ал қалған бөлігі – Гренландия аралында және Лабрадор түбегінде қалған. Сол кезде Сібір, Еуроамерика және Қазақстан арасында Орал-жаңа мұхиты пайда болды, ал оңтүстікте Гондвана оңтүстік поляр облысына жылжыған кезде, палео-Тетис ашыла бастады.

Палеозой дәуірінің аяғында, мезозой дәуірінің басында Гондвана сағат тілімен бұрылып, солтүстікке жылжыды. Ол палео-Тетистің батыс бөлігін қайта жауып,

Еурамерикамен бірікті. Солтүстік-шығыста Еуроамерика, Қазақстан және Сібір континенттерімен бірікті. Нәтижесінде Орал мұхитының жабылған орнында Орал мен Батыс Сібірдің герцин қыртысты белдігі қалыптасты. Соңынан, мезозойдың триас кезеңінде (220 млн. жыл бұрын), Сібірдің оңтүстік шетіне Қытай континенті қосылды, ол палео-Тетис мұхиты тарихын аяқтап құрлыққа айналды. Пангея суперконтиненті, триас кезеңінде полюстен полюске қарай ығысып екі тармаққа бөлінді: бірі – Оңтүстік жарты шарда бүкіл палеозой бойы біртұтас ығысқан Гондванадан тұрса, ал екіншісі – солтүстік жарты шарда тек палеозой соңында, бұрын бөлектенген “солтүстік” континенттерден қалыптасқан Лавразиядан тұрды.

Мезозой мен кайнозойда Жердің қазіргі мұхиттарының орындары ашылды. Бәрінен бұрын Атлантика мұхиты пайда бола бастады. Жеке спрединг мұхиттық типінің қалыптасуы бәрінен бұрын Орталық Атлантикада (юра кезеңінің ортасында, 160 млн. -ға жуық жыл бұрын), біраздан кейін – Оңтүстік Атлантикада (бор кезеңінің басында, 140 млн. -ға жуық жыл бұрын), одан кейін – Солтүстік Атлантика мен Солтүстік мұзды мұхитта (бор кезеңінің соңында, кайнозой дәуірінің басында, 80-60 млн. жыл бұрын) басталды. Атлант мұхиты орнының қалыптасуы нәтижесінде Лавразия материгі ыдырады: Еуразия Солтүстік Америкадан бөлініп, біртіндеп қазіргі жағдайға көше бастады. Каспий маңы тектоникалық ойысы экватор мен бастапқы меридианға қарағанда кайнозой дәуірінің палеоген кезеңінде, қазіргі орында болды.

Жоғарыда жазылған процестерге қазіргі тектоникалық ойыстың орнындағы терең опырулар жүйесі бастама болды. Ол палеозойға дейінгі (кембрийге дейінгі) кезеңде, Жер мантиясына дейін жетті. Сол кезде белсенді жанартаулық және сейсмикалық (зілзала) іс-әрекеттер орын алды. Терең опырылулар орнында жер қыртысы жарылып, жарықтар пайда болды. Ол төменнен ауыр мантия заттарының, ал жоғарыдан тым жеңіл қалдық шөгінді материалдардың бір уақытта түсуінің нәтижесінде континенттік типтегі жер қыртысы пайда бола бастады. Бұл тау жыныстары

дорифейлік (жасы 1,6 млрд. жылдан жоғары) қыртысты құрылымдардан түзіле бастады. Оны ежелгі Еуропа континенті тарихында бүкіл фанерозой бойы шөгінді жыныстар жиналуға негіз болғандықтан “кристалды фундамент” деп атаған.

“Қалыптаспаған мұхиттың” тығыз және ауыр жоғарғы палеозой литосферасы қоршаған телімдерінің сатылап, біртіндеп блоктың батуын тудырды. Нәтижесінде Каспий маңы тектоникалық ойысы кең көлемді және әрдайым төмен түсетін терең шөгінді алабына айналды. Оны ойпаттың шетінен ортасына қарай, жас шамасы бірдей жыныстар қалыңдығының артуы байқалатын шөгінді материалдарының жиналу сипаты дәлелдейді.

Ойыс өзінің даму тарихында бірнеше теңіз режимін басынан кешірді. Бір геологиялық кезеңнің теңізі, ізінше басқа кезең теңізіне айналды. Бұл біздің өлкенің, соның ішінде Сырым ауданының территориясы геологиялық жағынан жас екендігімен түсіндіріледі.

Сырым ауданы территориясы бетінің геологиялық жасы жағынан ең ежелгісі – Орал маңы үстірті беті болып табылады. Бұл литосфералық плиталардың көлденең ауысуынан емес, тігінен қозғалуынан пайда болған. Палеоген кезеңінің ортасында, жер қыртысының біркелкі тең бағытта емес, тігінен қозғалуы нәтижесінде, теңіз асты суларынан Жалпы Сырт пен Орал маңы үстірті көтерілген. Жалпы Сырт плиоценада (кайнозой эрасының неоген кезеңі) ежелгі Каспийдің кең Ақшағыл бассейні суы астында тағы қалды, ал Орал маңы үстірті бұл кезде көтерілгендіктен, теңіз суы басқан жоқ.

Жалпы көтерілу аясында тұз күмбездерінің өсуіне байланысты, жаңадан көтерулер мен төмен түсулер байқалды. Осылайша, палеоген кезеңі ортасынан кейін, Орал маңы үстірті шегінде, яғни Сырым ауданы аумағын теңіз сулары баспағандықтан, жер бетінің осы бөлігі ең көне болып саналады.

Жоғарғы плиоценде Апшерон трансгрессиясы бұрынғысына қарағанда, көлемі жағынан аз территорияны қамтыды және ол плиоцен кезеңін аяқтайды. Облыс аумағы